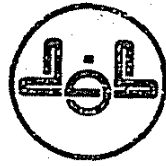


DIYANET İŐLERİ BAŐKANLIĐI
YAYINLARI

DIYANET DERGİSİ



DİNİ, İLMİ, EDEBİ ÜÇ AYLIK DERĐİ

TEMMUZ-AĐUSTOS-EYLÜL 1985

CİLT : XXI - SAYI : 3

BEŞERÎ İLİMLER ve AHLÂKÎ DEĞERLER

Doç. Dr. Mehmet S. AYDIN

Bilim-ahlâkî değer ilişkisi, felsefenin, özellikle son yüzelli yılı kapsayan felsefe tarihinin önemli problemlerinden birini teşkil eder. Problem, beşerî bilimler için çok daha büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü "beşerî" kelimesinden de anlaşılacağı üzere, bu bilim dalları, tabiattaki olgu ve olayları değil, değerlerin ortaya koyucusu ve taşıyıcısı durumunda olan insanı inceleme ve araştırma konusu olarak seçmiş bulunmaktadırlar.

Bilim-ahlâk ilişkisi problemi ile ilgili üç farklı görüş karşımıza çıkmaktadır:

a. Beşerî olanlar da dahil olmak üzere, ilmi disiplinlerin değerden bağımsız olabileceğini öne süren görüş,

b. Bunun tam zıttını, yani ilmi faaliyetin değerden bağımsız olamayacağını iddia eden görüş,

c. Orta yolu bulmaya çalışan, başka bir deyişle, ilmi faaliyetin bazı alanlarda değerden bağımsız olabileceğini, bazılarında ise olamayacağını öne süren görüş.

Söz konusu problemle ilgili görüş ayrılıkları, öyle görünüyor ki,

"değerden-bağımsızlık" prensibinin farklı anlaşılmasından doğmaktadır. Şöyle ki, bazı düşünürlere göre, değerden bağımsız olmak, peşin hükümlerden ve ideolojik yönelişlerden bağımsız olmak anlamına gelir. Böyle bir tariften yola çıkacak olursak, bilimin, en azından teorik düzeyde, değerden bağımsız olabileceğini kabule yanaşmamak için hiçbir sebep yoktur. Ne var ki, diğer bazı düşünürler, meselâ David Hume ve onun izinden giden bir çok çağdaş İngiliz filozoflarının önemli bir kesimi "değerden bağımsız olmak" sözü ile kesin bir olgu-değer ayırımını dile getirmekte, olgu hükümlerinden değer hükümlerinin çıkarılamayacağını, dolayısıyla olan'dan olması gereken'e aslâ geçilemeyeceğini öne sürmektedirler. Böyle bir olgu-değer ayırımının mantık açısından sağlamlığını görmeye çalışmak, önemli olmasına rağmen, konumuzun dışında kalmaktadır. Şu kadarını söyleyelim ki, kesin bir olgu-değer ayırımı, üstesinden gelinmesi zor birçok mantıkî ve pratik meseleleri beraberinde getirmektedir.

İlmi faaliyette tamamen değerden bağımsız olmanın imkânsızlığını öne sürenler ise, konuya daha

geniş bir açıdan, söz gelişi, kültür-ferd ilişkisi açısından, bakmaktadırlar. Biz, tabiat ilimlerinin bile değerden büsbütün bağımsız olamayacaklarına ilişkin görüşü, burada bir yana bırakarak meseleyi beşerî ilimler açısından görmeye çalışacağız.

Şu hususu hemen belirtelim ki, sosyal bilimler alanında isim yapmış düşünürlerin çoğu değerden tam bağımsızlık diye bir ilkenin uygulanamayacağı fikrindedirler. Meselâ, "sosyoloji" terimini kendisine borçlu olduğumuz Comte, ahlâkta gerçek yasa koyucunun sosyoloğun olması gerektiğini bir sosyolog olarak söylemektedir. Bugün, birçok ahlâk probleminin psikoloji tarafından çözülebileceğini öne sürenlerin sayısı hiç de az değildir. Yine, ahlâkî fikirlerin tarihi gelişimini inceleme konusu edinen bazı ilim adamlarının —burada önemli bir isim olarak meselâ E. Westermarck'ı hatırlatmak isterim— araştırmalarının sonuçlarına dayanarak ahlâkın izâfiligini öne sürmüşlerdir. Ya da diğer bazı ahlâk tarihçileri farklılıkları değil de benzerlikleri ve aynılıkları merkeze alarak temel ahlâk ilkelerinin değişmediği fikrini savunmuşlardır. Öyle görünüyor ki, böyle genel sonuçların çıkarılmasında bilim adamı, kendi disiplininin sınırlarını aşmakta ve hükmünü ölçülece vermektedir. Bu konuya biraz sonra tekrar temas edeceğim.

Sosyal bilimlerle ilgili olarak dikkatimizi çeken ikinci nokta, konuların veya soruların seçilmesi meselesidir. Bugün artık biliyoruz ki, bilim adamının kafası saf ilmi hakikatleri bozmadan alan bir boş levha (tabularasa) değildir. Bilim ada-

mi, seçtiği bir takım sorulara seçtiği bir takım yollarla cevap bulmaya çalışmaktadır. Bilgi sosyolojisi açısından baktığımızda bu seçimlerle oluşmuş zihniyetlerin ve kültür gevresinin çok yakın bir ilişkisi olduğu görülür. Başka bir deyişle, seçme faaliyetinin değerden bağımsız olması imkânsız değilse de çok zordur. Sözü buraya getirmişken şu hususun belirtilmesinde yarar vardır: Seçme faaliyetine değerlerin etki etmesi, bilimsel araştırmada varılacak sonuçların sübjektif olacağı anlamına gelmez. Bilim adamının şu veya bu sebepten dolayı yola çıkması, varacağı bilimsel hükümlerin mantıkî statüsüne bir zarar getirmez. Yeter ki değerler dünyası onu verileri saptıracak bir yöne ve davranışa sürüklemiş olmasın. Max Weber bu hakikati çok önceden görmüş ve söylemiştir.

Aslına bakılırsa değerlere göre bilimsel verileri istenilen sonucu alabilmek için zorlamak da, değerlerden bağımsız olma tutkusu da bilim için, özellikle beşerî bilimler için zararlı olmaktadır. Birincisi bilimle duyguların karışmasına, ikincisi ise dar, yorumsuz ve sakat bir bilim anlayışına yol açmaktadır. Her iki tutum da önemli ahlâkî endişelerin doğmasına sebep olmuştur. Her şeyden önce, bugün sosyal bilimlerin sınırlarının ve imkânlarının görülmesi, yahut belirlenmesi bile bir deontoloji meselesi haline gelmiştir. Acaba bugün elimizde bulunan akademik eserlerin ne kadarını kanıtlanmış sonuçlar, ne kadarını temellendirilmemiş iddialar doldurmaktadır? Bir sosyolog düşününüz ki insanı âlemde "mutlak realite" görmekte, yahut dinî toplum yapısıyla ilgili tesânüdün tasdik ve teyidi"

geklnde tanımlamakta, dını hattâ metafiziği zihni gelişme kanununun —farzedelim ki böyle bir yasa var— ilk basamaklarına yerleştirmektedir. Bu görüşe göre, mü'minin inanç gerçevesi içinde söyledikleri, "Tanrı" denen bağımsız ve aşkın bir varlık hakkında olamaz. İlâhiyat, bir kör düşüşünün olup bittiği alandır. Öyle ya, ilâh olmayınca ilâhiyat ne ola ki!

Yine bir psikolog düşününüz ki felsefeden hiç mi hiç hoşlanmadığını söylemesine rağmen, konferanslarında, yazılarında ateist-materyalist bir sürü fikirler öne sürmekte, dını inancı evrensel bir nevroz olarak tanımlamakta, buna bağlı olarak da insanlığı artık rasyonel olmaya, çocukluk döneminin baş ağrılarını geride bırakmaya, cihangümul ruh hastalığından kurtarmaya çağırmaktadır.

Benzer durum ve tutumları öteki beşeri ilimlerde de görmek zor değildir. Söz konusu iddialar, ideolojiler hakkında yazılmış eserlerde değil, sosyoloji, yahut psikolojiye giriş mahiyetinde olan eserlerde, meselâ ikinci görüş Freud'un Psikolojiye Giriş konferanslarında yer almaktadır.(1) Şimdi bu gibi görüşlerin akademik kitapların sayfalarında kalmadığını, onların eğitim ve meslek dağılım planlamasına, hatta topyekün siyasete nüfuz ettiğini hepimiz bilmekteyiz. Ferdi, toplum denen karmaşık makinanın uygun bir vidasından ibaret sayarsak, nasıl bir eğitim politikası takip edeceğimiz kendiliğinden ortaya çıkar. Eğer bu durum ahlâkî bir mahiyet arzetmiyorsa, ahlâkî mahiyet arzeden bir şey yok demektir insan hayatında. Sadece psikolojik ve sos-

yolojik teorilerin değil, eğitim ve siyasetle ilgili teorilerin de hemen hepsi bir "insan kavramı"ndan yola çıkmaktadır. Bu alanlarda konuşurken insanın biyolojik tarafını değil, çok geniş anlamıyla "mânevi" yanını dikkate aldığımız için konuşmamız kendiliğinden aksiyolojik bir boyut kazanmaktadır.

Beşeri ilimlerin çoğu bugün sadece sınırları dar tutulmuş konularla uğraşmamaktadır. Söz gelişi, zekâ testleriyle, öğrenme, dikkat v.b. konularda psikolog çok daha emin bir zemin üzerinde hareket etmektedir. Bu konularda alınan sonuçlar hem yararlı olmaktadır, hem de — hiç değilse— ilk bakışta herhangi bir ahlâk problemi doğurmamaktadır. Fakat iş, meselâ, "kişilik teorileri"ne gelince durum hemen değişmektedir. Hemen ifade edelim ki, dünya görüşlerinin oluşmasında kılı kırk yaran etüdler değil, bu geniş teoriler etkili olmaktadır. Bundan dolayıdır ki, özellikle derin ve geniş kapsamlı teoriler ortaya atan veya bu teorileri kanıtlamaya çalışan bilim adamlarının çok daha alçak gönüllü ve titiz olmaları gerekiyor. Bir bilim adamının, söz gelişi, tedavi maksadıyla dile getirilen görüşleri genişleterek insan tabiatına ilişik yarım-yamalak fikirleri tamlık statüsüne çıkarmaya, ilmi ve ahlâkî açıdan hakkı yoktur. Hele henüz işin başında iken hatalı bir bilim kavramından hareket etmek çok kere çıkış noktalarının bulunmasını bile imkânsız hale getirebilir. Tamlık iddiasıyla yola çıkan bir bilim adamı,

(1) Bkz. Introductory Lectures on Psychology, Pelican, 1973, Krş. H. Ellenburger, The Discovery of the Unconsciousness, London 1970, s. 525.

meselâ, "aşk nedir?" sorusunu nasıl cevaplandırabilir? Erik Erikson, D.A. Prescott, Abraham Maslow, Viktor Frankle gibi tanınmış bilim adamlarının yakınmalarına bakılırsa, üniversitenin kapısından girerken rastladığımız psikolog bu soruya zaten cevap vermeye yanaşmıyor. O, ruh bunalımı içinde olanları, kiskançlıktan, nefretten yükselme ihtirasından dolayı hayatındaki anlamı yitirmiş olanları tetkik ediyor. Yazı masasının başına oturduğu zaman da "İnsan, bencil, muhteris, nefret vs. dolu bir varlıktır" diyerek kişilik teorisini geliştirmeye koyuluyor. D.A. Prescott'un şu ifadesi çok dikkat çekicidir: İnsanın gelişimi, eğitim psikolojisi, kültür antropolojisi, sosyoloji, psikiyatri v.s. konularında yazılmış çok sayıda kitabı gözden geçirdim. Bunların bir çoğunda "sevgi" kelimesine bir ke-recik olsun rastlamadım.(2)

Maslow'un da haklı olarak işaret ettiği gibi, insan tabiatının hep aşağı katlarında değil, yukarı katlarında da, hep sathında değil, derinliklerinde de önemli şeyler olup bitmektedir. Bu bakımdan, beşerî ilimler, tavanlarını yüksek tutmalı ve insan tabiatının daha yücelerdeki imkânlarını içeriye almaktan korkmamalıdır. Söz gelişi, insanın endişeleri, korkuları hayal kırıklıkları, zayıflıkları, eksiklikleri v.s. hakkında durup dinlenmeksizin konuşan psikoloji, niçin onun yüksek ümitleri, ahlâkî ve mânevî idealleri hakkında bir şey söylemek istemiyor;(3) yahut bu ikincilerle karşılaştığı zaman "alt katta olup bitenlerin yüceltilmesi" v.s. diyerek onları yine birincilere irca etme yolunu seçiyor? Akademik psikoloji, hep hastalıkla değil, sağlıkla da uğraşmak zorun-

dadır. "Beşer" çok boyutlu bir varlıktır; "Beşerî" olan her şey de bunu görmek ve çok boyutluluğu korumak durumundadır. İnsanın biyolojik kapalılığı, onun "mânevî" açıklığı ile gelişmez. Ben burada onu dar mânâda kullanılan ve büyük çapta ferd-kültür çevresi ilişkisinden doğan "super-ego" anlamında kullanmıyorum, çünkü mânevî yan, Super-ego'da ortaya çıkan değerler dünyasını bile karşısına alabilmektedir. Yani sadece belli anlarda duyduklarını, düşündüklerini değil, kültürün, cemiyetin taleplerini onların kendi iç-yapısına yerleştirdiklerini görebilmekte, değerlendirebilmekte ve onların ötesine gidebilmektedir. Aşk ve vicdan bu mânevî yanın en önemli faaliyetleri olarak sayılabilir. Yeter ki birincisi, dâima alt katta olup bitenlerin yüceltilmesi ve ikincisi toplumun içimize yerleştirdiği bir mekanizma olarak görülmesin.

Ben "bilim" kavramından sadece gözlem, deney ve ölçüye sıklıkla sıkıya bağlı olup mantıkî tamlik arzeden bir teoriyi veya teoriler topluluğunu anlamadığım için, sosyal bilimlerin bilim olmadığını öne sürenlere hak vermiyorum. Fakat bu ilimlerin, tabiat bilimlerine nisbetle daha çok kültüre bağımlı olduğunu, hattâ olmak zorunda olduğunu kabul ediyorum. Böyle bir kabul edişin, sosyal bilimlerin objektifliğini, onların geçerli bazı genellemelere gidebileceği fikrine zarar getirdiğini dü-

(2) "The Role of Love in Human Development", Human Nature, s. 283; Kırş. A. Maslow, "The Need for a Mature Science of Human Nature" Human Nature, s. 9.

(3) A.g.e., s. 10.

şünüyo am. Her kültür kendi sosyoloğunu, yahut psikoloğunu kendisi yetiştirmek zorundadır; çünkü mânevî ilimlerde anlamamanın ve yorumlamamanın ne kadar önemli olduğunu söylememe gerek yoktur. Anlama ve yorumlama, tamamen olmasa da, büyük çapta yaşamaya, içinde bulunmaya göre derinlik kazanır. Belli bir kültür içinde yetişmiş sosyal bilimci, öteki kültür ortamlarında yetişmiş meslektaşlarından elbette ki çok şey öğrenecektir. Çünkü başka türlü düşünmek ilmi zihniyetle bağdaşmaz. Fakat onun, kendine özgü bir takım yeni problemleri olacağı da bir gerçektir. Sosyal bilimci, her şeyden önce, içinde doğup büyüdüğü kültür ortamının tercihlerine göre hareket edecektir. Şimdi hangimiz kalkıp da Batı'nın insan ve cemiyet telâkkisininin, diyelim ki bir Sudanlı'nın veya bir Hintli'nin telakkisi ile her noktada çakıştığını iddia edebilir? Durkheim, Freud, Jung, Marx v. s. bir kültüre, bir tarih şuuruna göre konuşmaktadırlar. Eğer yer ve zaman mümkün olsaydı, bu insanların zihin yapılarının oluşmasında kendi evveliyatının ne ölçüde etkili olduğuna dair çok sayıda örnek sunabilirdim.

Daha önce adından söz ettiğim Abraham Maslow, şöyle diyor: Akademik psikoloji, Batı kökenli ve Batı merkezli olup başka bilgi kaynaklarını bilerek veya bilmeyerek dışarıda tutmuştur. Daha çok görüne-ne, davranışlarda ortaya çıkan ağırlık vermiş, özeli, bâtını, teemmülî ruh halini görmezlikten gelmiş, basardan basirete yol bulamamıştır. Logoterapi diye bilinen akımın kurucusu ve büyük temsilcisi Victor Frankl, yanlış psikoloji ve psikiyatri

anlayışlarının sebep olduğu ürktüctü uygulamaları yıllardır yazıp durmaktadır.

Bu söylenenler, sadece psikoloji için değil, öteki beşerî ilimler için de aynen geçerlidir. Tarihin seyri içinde akıp gelen görüşler, zamanla kendine özgü çizgileri olan bir "insan ve toplum felsefesi" oluşturmuştur. İşte Batı dünyasında kaleme alınan ve "beşerî" olan —meselâ, Din ve İlim, Din ve Lâiklik, Fert ve Toplum v.s. başlıklarını taşıyan yüzlerce eser, çok kere böyle bir felsefenin ışığında kaleme alınmıştır. Bunda insanı şaşırtacak herhangi bir husus yoktur. Şaşırtıcı ve gayri tabii görünen husus, ilmi faaliyette Batı'ya bağımlı olan gelişme sürecinin gerisindeki ülkelerde yaşayan aydınların, söz konusu eserlerdeki ilmi hakikatlerde "İzim"leri iyiden iyiyeye ayırmaya gidemeden onları ilmi eserler olarak görmesi ve göstermesidir. Meselâ İslâm dünyası, Hartum'da bir Durkheimciyi, Hadramut'ta bir Freudcuyu —zülfiyâre dokunmamak için örnekleri uzaklardan seçiyorum— görmeye çoktan alışmıştır. Bu durumun ortaya çıkardığı kültür bunalımını gören ve bunun karşısında derin bir ahlâkî sorumluluk duyan aydınlar, özellikle de beşerî ilimler ve felsefeyle meşgul olanlar, bugün rahatsız edici bir dilem içindedirler. Onlar, yukarıda bir cümle ile temas ettiğimiz insan ve toplum felsefesini tenkitçi bir kafayla gözden geçirip kendi kültür değerlerinin ışığında yeniden formüle etmedikçe bunalım ve dilem daha ağırlaşacaktır. Bu, bir gelecek hakkında konuşmak değil, her gün daha çok şiddetli biçimde yaşanan beşerî-sosyal bir realitedir.